

ŞAHZADƏ XOSROV MİRZƏ QACAR

Şamistan NƏZİRLİ

(Əvvəli ötən sayımızda)

SƏFİRİN ERMƏNİ HİMAYƏÇİLİYİ

Bu cəsarətli şahzadənin xeyrixah və mərd xasiyyəti vardır. Abbas Mirzənin nişan atmaqda, at çapmaqda tayı yoxdur. At qova-qova o, tüfəng, yaxud oxla ov vurur, hətta havadakı vəhşi quşları sayırdı. Doğrudan da, etiraf etmək lazımdır ki, iranlılar haqqında Kesenofontun dediyi xasiyyətlər hamısı bu igid şahzadədə tolanmışdır.

Jak MORİS,
İngiltərənin Tehrandakı səfirinin müavini

Rus və İran tədqiqatçıların yazdığına görə Fətəli şahın tədbiri tamamilə tərsinə alınmışdı. Onun da günahını Allahyar xanın ruslara nifrətində görürlər. Səfərxanaya basqını təşkil edən şah belə qərar veribmiş ki, camaat vəzir-muxtar Qriboyedova toxunmasın. Onlar ancaq Xacə Yaub Markaryanı, onun apardığı qızilları, ləl-cəvahiratı və iki erməni qadını tələb edib geri alsınlar. Bundan sonra şah onları özü cəzalandıracaqdı. Şahın fikrincə, rus imperatoru I Nikolay isə Qriboyedovu bu səhv hərəkətinə görə geri çağıraraq cəzalandırmalı idi.

Beləliklə, vəziyyət gözlənilməyən bir şəkildə "Yahu" - deyib hücum edən camaat səfirliyin əlli üç nəfər işçisini daş-qalaq edib öldürmüşdü. Yalnız üç nəfər salamat qalmışdı: Qriboyedovun birinci katibi İvan Maltsev, kuryerlər Arutyun Qazaratov və Ambarsum.

Yerli əhali ilə kobudcasına rəftar edən Qriboyedova xalq nifrət edirdi. Bunun da əsas səbəbi Türkmənçay müqaviləsinin müstəmləkəçi layihəsinin onun tərəfindən hazırlanması idi. Məhz onun səyi ilə Ərdəbilin Şeyx Səfiəddin məscidində saxlanılan nadir əlyazmaları Peterburqa daşınmışdı. Yerli əhalinin Qriboyedova ən kəskin nifrəti bir də ermənilərə göstərdiyi himayədarlığa görə idi. Onun canfəşanlılığı ilə 50 minə yaxın erməni İranın Şimal-Qərb ərazisindən Azərbaycana köçürüldü. Qriboyedov isə 1828-ci ilin avqustunda gündəliyində iftixarla yazırdı: "Burada əsirlər məni dəli eləyiblər. Bəzilərinə geri vermirlər. Bədbəxt həmvətənlərimin (ermənilərin - Ş.N.) yolunda başımı qoymağa hazırım".

Səfir Aleksandr Qriboyedovun İrandakı rəftarı barədə görkəmli İran tarixçisi Nasir Nəcimi "Abbas Mirzə" (yaxud "Qacar sülaləsinin qəhrəman vətənpərvər oğlu və onun başçılıq etdiyi İran-Rusiya müharibələri") kitabında faktiki sənədlər əsasında daha dəqiq

Qriboyedovun Tehrandakı qurbani-cəhalət olması münasibətilə bərayi üzrxahi Peterburqa qədər getmiş şahzadə Xosrov Mirzədir ki, bu hərəkəti ilə Fətəli şahı ruslarla bir üçüncü hərbi bəlasından xilas etmişdir.

Əli bəy HÜSEYNZADƏ (1864-1941),
Görkəmli türkoloq, professor.

məlumat verir. O yazır ki, Qriboyedov təkəbbürlü, özünü bəyənən adam olduğuna görə sarayda şahın yanına qəbul olunan zaman saray adət-ənənələrinə, saray qaydalarına riayət etməmiş, Rusiya kimi böyük bir dövlətin nümayəndələrinin şəninə uyğun olmayan kobud bir şəkildə şahla danışırmışdır.

Fətəli şah Rusiya səfirinin rəftarına məhəl qoymadan, danışq tonunu və əhval-ruhiyyəsini heç dəyişmədən Qriboyedovu axıra qədər dinləmişdir. Lakin rus səfiri öz kobud rəftarını dəyişməyib əhaliyə təzyiq etməyə başlamışdır. O, bir çox erməniləri Qafqaza köçürmək üçün hamıdan çox israr edirdi. Təsədüfən Rusiya səfiri erməniləri Zaqaqaziyaya köçürmək üçün fəaliyyət göstərdiyi zaman başqa bir hadisə də baş vermişdir. Bu isə əhalinin şübhələnməsinə və böyük acınacaqlı bir faciənin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Ona görə də İslam adət-ənənəsinə xor baxan Qriboyedovun və iki nəfərin meyitini Tehran camaatı küçələrdə üç gün sürüdü. Yalnız Fətəli şah "istirahətdən" qayıdıb gələndən sonra meyitləri erməni kilsəsinin həyətinə atdılar.

Fətəli şah İran dövlətini ağır vəziyyətə saldığı yaxşı dərk edirdi. Vəzir-muxtar Qriboyedovun ölümü ölkəni yenidən Rusiya ilə müharibə təhlükəsinə sala bilərdi. 1828-ci ilin mayında başlanan Rusiya-Türkiyə müharibəsi İranın beynəlxalq aləmdə mövqeyini onsuz da mürəkkəbləşdirmişdi. Bir tərəfdən də Türkiyə çalışırdı ki, İrani Rusiyaya qarşı müharibəyə cəlb etsin. Digər tərəfdən Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, İran verəcəyi müharibə xərcini - altı yüz min tükümlik təminatı ödəməyi yubadırdı.

Şahın məsləhətə, məşvərətə çağırıldığı saray əyanları yalnız bir qərara gəldilər: Qriboyedovun qan bahası üçün rus imperatoruna 190 karatlaq Kuhi-Nur almazını bəxşeyiş vermək və üzr istəmək. Əslində, bu şah taxt-tacının ən nüfuzlu vəliəhdi şahzadə Abbas Mirzənin təklifi idi. Təkcə saray əyanları yox, şah özü belə bütün məsələlərdə onunla hesablaşırdı. Ata Fətəli şah elə gəlirdi ki, oğul şahzadə Abbas Mirzə dərin ağılı, uzaqgörənliyi ilə verdiyi məsləhətlərdə heç vaxt səhv etmir. Ona görə də cəsur Nadir şah Əfşarın yadigarı olan "Şah Nizam" almazını rus imperatoruna hədiyyə göndərmək qərarına gəldilər. Dünyanın ən böyük və nadir incisi olan bu almaz 1591-ci ildə Hindistanda tapılmışdı. Almaz bir müddət Bürhan Nizam şah (Almaz ilk dəfə Nizam şah məxsus olduğuna görə üzərinə bir rəqəmi həkk olunmuşdu.) sarayında saxlanılmış və 1595-ci ildə böyük Monqol şahlarının əlinə keçmişdir. Nadir şah 1739-cu ildə Hindistanı işğal edəndə onu İrana gətirmişdi. Fətəli şah Qacar 1827-ci ildə öz adını bu qiymətli almaza həkk etdirmişdi (Şah Nizam şahın əli ilə yazılmışdır).

Bu, məsələnin bir tərəfi idi. Ortaya çıxan müşkül bir sual qalırdı ki, onun həlli daha çətin idi. Peterburqa "üzrxahlıq" üçün hədiyyəni kiminlə

göndərməli? Fətəli şah əvvəlcə Abbas Mirzəni məsləhət bildi. Lakin saray əyanlarının əksəriyyəti onun getməsinə razı olmadılar. Əsaslı dəlillər gətirib şahı bu fikirdən daşırdılar. Əvvəla, ona görə ki, Qafqazda yaşayan ermənilər Abbas Mirzənin əlindən yanlıq idilər. O, İrəvan yaxınlığında, Lori və Dilican nahiyələrində yaşayan ermənilərə divan tutmuşdu. Onların dəstələrini darmadağın etmişdi. İkincisi də, səfərxanaya basqın zamanı öldürülmüş ştab-kapitan Məlik Şahnazarovun qohumları Tiflisdə yaşayırdılar. Onlar terrorçuluqda ad çıxarmışdılar. Taxt-tacın varisi Abbas Mirzə kimi sərkərdəni itirmək İrani başsız qoymağa bərabər idi. İranın böyük siyasi xadimi, Abbas Mirzənin saray müəllimi Mirzə Əbdülqasım Fərahani-Qaimməqam iftixarla deyəndə ki, avropalılar Qacar

vəliəhdi Abbas Mirzəni ləyaqətli, cəsarətli, vətənpərvər, zülmün düşməni olan pak ürəkli bir sərkərdə kimi tanıyırlar, onda atası Fətəli şahın fərəhi yerə-göyə sığışmırdı.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də burda demək vacibdir. A.S.Qriboyedovun səfərxanadakı fəaliyyəti dövründə ətrafına yığdığı işçilərin əksəriyyəti ermənilər olmuşdur. Çoxluq təşkil edən bu ermənilər müsəlman adı ilə işləyirdilər. Məsələn, Dadaş bəy əslində Vasili Dadaşyan, Mirzə Salman əslində Soqomon Melikyants, Mirzə Nəriman əslində Məlik Şahnazaryan, İbrahim bəy - əslində Ambarsum, Rüstəm bəy isə əslində Rostom Becanyan idi. İshaq Sərkisovu, Xacatur Şahnazarovu, Abram Dadaşyanı, Şermazyanı, Arutyun Qazaratovu, Ambarsumu və başqalarını Qriboyedov yüksək, məsul vəzifələrə təyin etdirmişdi. Heç şübhəsiz ki, ermənilər müsəlman adı daşınmaqla nə bizə, nə də farslara məhəbbət bəsləyirdilər. Onlar sadəcə olaraq, öz çirkin tərribatçılıq əməllərini müsəlman adı altında Təbrizdə və Tehrandakı asan həyata keçirirdilər. Cildə girmək,

kərtənkələ kimi mühitə uyğun rəngə düşmək onlar üçün əlverişli idi.

Yerli əhaliyə qarşı ermənilər özlərini hədsiz kobud aparırdılar. Arxiv sənədlərdə göstərilir ki, Rüstəm Becanyan özünü məğlub olmuş ölkədə qalib rus ordusunun sərkərdəsi kimi aparırdı. O, obalara gedir. Əlində siyahı kəndlilərdən rus ordusu üçün pul toplayırdı. Pul verə bilməyənləri şallaqla kazaklara döydürürdü. Sərxoş Rüstəm Becanyan bazarda dava-dalaş salır, Tehranın küçələrində siyırılmış qılıncla gəzir, İran əhlini söyüb təhqir edir.

Aleksandr Qriboyedovun süd qaradaşı kimi özünü qələmə verən Aleksandr Qribov isə küçələrdə çarşablı qadınlara sataşır. Onları saxlayıb deyir: «Fars gözəlini görmək olar?» Özünü rus məmur kimi aparən Qribov həmişə lül-qəmbər olur.

Bir möcüzədən sağ qalan səfərxananın birinci katibi İvan Sergeyeviç Maltsev (1807-1880) sonralar Rusiyaya qayıdanda hadisələrin yeganə şahidi kimi xatirələrini qələmə almışdı. O yazırdı ki, Məlik Şahnazaryan Mirzə Yaquba (Yakov Markaryan - Ş.N.) satılmışdı. Mirzə Yaqubdan bəzi zinət şeyləri və beş yüz çərvon pul alan Şahnazaryan ona söz veribmiş ki, vəzir-muxtarın vasitəsilə sənə İrəvana qayıtmağın kömək edəcəm. Yanvarın otuzunda, gecə saat ikidə Mirzə Yaqubun səfərxanaya gəlməsinə də Şahnazaryan kömək etmişdi. Üstəlik də on üçüncü maddəni xatırlamağı və hansı incə mətləblərə toxunmağı, necə yalvarmağı məhz o başa salmışdı.

Qəribədir ki, rus tədqiqatçıların bəziləri, dolayısı ilə olsa da, Qriboyedovun faciəli ölümündə ermənilərin günahkar olduğunu yazırlar. Xüsusilə Q.A. adlı müəllifin (indiyədək familiyası məlum deyil) bu hadisədən çox sonralar - 1901-ci ildə ermənicə "Mşak" qəzetində dərc etdirdiyi "Ambarsumun hekayəti" yazısı Qriboyedovun ünvanına böhtandan başqa bir şey deyildi. Ambarsum nəql edir ki, guya gecələr Qriboyedovun yanına həqiqətən çarşablı bir qadın gəlirmiş. O, səfirlə eys-ışrətdə olub gecə də qayıdarmış. Fətəli şah çatdırırlar ki, rus səfiri müsəlman qadını ilə əxlaqsızlıq edir. Şah qəzəblənir və Qriboyedova bildirir ki, belə şeylər eləməsin, yoxsa müsəlman şəriətinin qanunu ilə din xadimləri onu daş-qalaq edərlər. Ambarsum "hekayətində" həm də yazır ki, guya eys-ışrətə gələn həmin qadın gürcü idi, o, Tiflisə qayıtmaq üçün vəzir-muxtardan icazə almağa gəlirdi.

Ermənilərin günahanı və çirkin əməllərini ört-basdır etmək üçün Ambarsum "gürcü qadını" məsələsini uydurmuşdu. Bütün rus tədqiqatçıları Ambarsumun "hekayətini" inkar edirlər və onun bütövlükdə uydurma olduğunu yazırlar. Vəzir-muxtar Aleksandr Qriboyedov isə ölümünü İranda tapacağını bu vəzifəyə təyin olunan gün hələ Peterburqda ikən hiss eləmişdi. O, bu vəzifədən yaxa qurtarmağa çalışırdısa da, mümkün olmurdu. "Çarın bütün iltifatlarından sonra təzə bir bəhanə ilə boyun qaçırmaq mənim tərəfimdən nankorluq olardı. Mənim rütbəmdə məni səlahiyyətli səfir təyin etməyin özünü də mən iltifat hesab etməliyəm. Lakin hiss edirəm ki, İrandan sağ qayıtmayacağam".

(Davamı 12-ci səhifədə)

(Əvvəli 10-cu səhifədə)

Qriboyedovun məktub və yol qeydlərini oxuyanda məlum olur ki, ölümün qara fikirləri ondan əl çəkməmişdir. İranda müstəmləkəçilik siyasəti yeridən, Azərbaycan torpağını parçalayan səfir Qriboyedovun özü yaxşı dərk edirdi ki, az vaxtda siyasətin qurbanı olacaq. O, ikinci dəfə İrana qayıtmaq üçün odun və təhlükənin içinə atırdı. Aprelin iyirmi beşində - imperator fərman verən gün, axşam dostu Andrey Jandrin yanına gələn Qriboyedov söhbət zamanı demişdi: "Salamat qal, dostum Andrey. Mən İrana vəziri-muxtar təyin olunmuşam. Bu təyinatla görə məni təbrik etməyə dəyməz. Baxarsan, bizim hamımızı orada doğrayacaqlar. Allahyar xan mənim şəxsi düşmənimdir. O, mənə Türkmənçay müqaviləsini bağışlamayacaq. Biz bir daha görüşməyəcəyik".

Yolüstü Moskvada dayanan Qriboyedov dostu Stepan Beqiçevlə görüşüb. Beqiçev yazır ki, mənim yanımda olanda çox qaş-qabaqlı idi. - Niyə kefsizsən? - dedim. O isə mənim əlimdən tutub dərin bir kədərlə dedi: "Salamat qal, qardaşım Stepan, sənənlə bir daha çətin görüşək. ...Görərsən, mən salamat yaxa qurtara bilməyəcəm, mənim başımın üstündə Küxelbeker mühitinin ağır dumanları gəzir..."

Hətta böyük şair Aleksandr Puşkinlə Qriboyedov arasında da belə xoşagəlməz bir söhbət olub: "Mən Qriboyedovla keçən il Peterburqda, İrana getməzdən qabaq görüşmüşdüm. O, mükəddər idi, ürəyinə nəşə dammışdı. Mən ona təsəlli vermək istədim, o, mənə dedi ki, siz hələ bu adamları (iranlıları - Ş.N.) tanımırınsınız, görərsiniz, axırı qanla qurtaracaq. Orda məni ölüm gözləyir. Hiss edirəm ki, bir daha Rusiyanı görməyəcəm. Əlbəttə hissiyyat Qriboyedovu aldatmadı".

Ölümünü sövq-təbii duyan Qriboyedov Ksenofont Polevoyla söhbətində demişdir: "Yenidən İrana getmək məni həddindən artıq kədərləndirir. Mən oradakı köhnə tanışları, xüsusilə şahın kürəkəni, sədrəzəm Allahyar xanı görmək istəməzdim".

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Allahyar xanın ruslara, xüsusilə Qriboyedova ölçüyəgəlməz nifrəti vardı. O, İrana yola düşəndə Təbrizdəki Britaniya səfirliyinin katibi, kapitan Con Kempbellə də görüşmüşdü. Kempbel Qriboyedova çox dəqiq xəbərdarlıq edərək demişdi: "Özünü qoruyun, müsəlmanlar Türkmənçay müqaviləsinə görə sizi bağışlamayacaqlar".

ŞAHZADƏ XOSROV MİRZƏ QACAR

Qriboyedovun müasiri, məşhur şərqşünas Adolf Berje açıq-aydın yazır ki, vəziri-muxtar erməni Yakov Markaryanı və bəzi erməniləri himayəsi altına almaqla şahı və bütün saray əyanlarını öz əleyhinə qaldırdı. Özünün də faciəli ölümünə səbəbkar oldu.

Bu hadisədən sonra Qriboyedov faciəsindən onlarla elmi, publisistik və bədii əsərlər yazılıb. Birtərəfli yazılan bu əsərlərdə həmişə İranın saray əyanları, Azərbaycan əhalisi, xüsusilə, Qacar nəslə günahlandırılıb. Yüz iyirmi altı il keçəndən sonra Lyudmila Nazarova da "Qriboyedov" kitabında bu ənənəyə sadıq qalıb. O, şəxsiyyəti məlum olmayan knyaz Süleyman xan Melikovun şifahi söhbətinə əsaslanaraq yazır:

"...Rus səfirliyinin bütün heyətindən yalnız bir nəfər - birinci katib Maltsev sağ qalmışdı.

Qriboyedovun faciəli ölümünün səbəbləri haqqında məlumat, baş vermiş hadisələrdə Qriboyedovun özünü günahkar kimi qələmə verməyə çalışan Maltsevin yalan ifadələrinə əsasən hazırlanmışdı. Bu təkcə təhlükə anlarında səfiri satqıncasına tərki etmiş səfirliyin birinci katibini deyil, həm də "xalqlararası münasibətlər tarixində tam siyasi və görünməmiş terror aktı"nın üstünü örtməyə çalışan fars kübarlarını qane edirdi. Hadisələrin əsl mənasını təhrif edən Maltsevin ifadələri əsasən çar hökuməti tərəfindən də qəbul edilmişdi. Türkiyə ilə gedən ağır müharibənin davam etdiyi bir vaxtda imperator I Nikolay İran ilə yeni müharibə başlamağa qorxdu, cəsəret etmədi".

Sual olunur, Lyudmila Nazarova hansı mənbəyə əsaslanıb hadisənin şahidi olan Maltsevi yalançı və fərari adlandırdı? Əlbəttə, səfirlikdə işləməyən öz dindaşı - milliyətçə erməni olan S.Melikova.

Erməni Ambarsun yazır ki, mən Qriboyedova dedim ki, peçin bacasına girib dama çıxsın. Səfir dama çıxıb yığışanlara güllə atdı. Bir neçəsini öldürüb yaraladı. Mən isə qapıda durub vuruşdum. Başımdan zərbə alıb yıxıldım.

Maltsev isə Ambarsumun fikirlərini tamam inkar edib yazır: "Əslində Ambarsum səfirlikdə hansı vəzifəni daşıyırdı, bilən yox idi. Bu bivec adam hər yerə burnunu soxur, hər işə qarışırdı. İxtişaş yatandan sonra məlum oldu ki, erməni Ambarsum hadisə vaxtı meyidlərin arasına girib özünü ölümlüyə qoyub. Sağ qalan Ambarsum dərhal Təbrizə gəlib özünə yalançı sənəd düzəldib, rus hökumətindən 120 Hollandiya çervonu həcmində pensiya alırdı".

Qriboyedovun erməni tədqiqatçısı Boris Balayan isə "Şah" almazı üstündə qan" monoqrafiyasında bu işlə əlaqədar qacarlar sülaləsini günahlandırır. Onun fikrincə, Qriboyedovu qacarlar sülaləsi ona görə qətlə yetirdilər ki, o, Şərqi Ermənistanı Rusiyaya birləşdirməyə çalışırdı.

Bu da "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddiasının qara bir səhifəsi...

(Davamı var)